

قصه‌ای به شیرینی عشق، تند و پرگرم، محمدعلی بنی‌اسدی

تصویرگری کتاب‌های دینی در آئینه ادبیات کودکان

جمال‌الدین اکرمی

شاید نخستین خط و ربط روایت‌های مصور دینی، در زندگی آدم‌هایی به سن و سال من، نشستن در دوران کودکی، پای پرده شمایل‌هایی باشد که روی دیوار کاهگلی امامزاده‌ها یا کوچه‌های پر رفت و آمد نصب می‌شد و شمایل‌خوان، با مویه‌سرای‌های غریبانه‌اش، ما را به جهان شگرف تاریخی می‌برد که یک سوی آن را صف کوچک معصومین، با هاله‌های نورانی تشکیل می‌داد و سوی دیگرش را سربازان غرق در آهن و با سبیل‌های تابیده و چشم‌هایی هراس‌آور. آن‌وقت با لرزه‌های صدای شمایل‌خوان، تصویرها در پرده‌ای پانوراما به حرکت در می‌آمدند و صدای چکاچاک شمشیرها با ناله زخم‌خوردگان و آواز بال فرشتگان در می‌آمیخت. جنگی که با قربانی شدن معصومیت و تاریخی شدن نغمه‌های حقیقت، به پایان می‌رسید و دست‌آخر، گوشه و کنار پرده شمایل، پر از تصویرهایی می‌شد که نقاش، هرگز فرصت تصویرگری آن را نیافته بود.

جدای پرده‌های رنگی شمایل‌خوانی، شاید کتاب‌های مصوری را نیز به یاد بیاوریم که با طرح‌های ساده و خطی، صحنه‌های کوتاهی از معجزه‌ها و رویدادهای زندگی معصومین، در حول و حوش کتاب حضور می‌یافت؛ تصویرهایی بدون رنگ و لعاب و در حاشیه متن، در این میان، نباید از کمیک استریپ‌های رنگی و لوحه‌ای شکل نیز غافل بود. مجموعه‌ای از تصویرهای روایی متوالی که با تکران‌های تخت و ترام‌های رنگی آراسته شده

بود و مثل صحنه‌هایی از جنگ انتقام‌جویانه مختار ثقفی، در نماهای پی در پی، به تصویر کشیده شده بود. این لوحه‌ها را می‌شد روی دیوارها نصب کرد و یا روی زمین گسترد و در لایه‌های ماجرای آن شناور ماند، اما هیچ‌یک از این کتاب‌گونه‌ها، نه از درونه ادبیات کودکانه سر بر می‌آورد و نه آن که مخصوصاً برای کودک، تدارک دیده شده بود.

نخستین تلاش در زمینه چاپ کتاب‌های مذهبی برای کودکان ایرانی، به فعالیت‌های انتشارات «نورجهان» بازمی‌گردد. این انتشارات که به عنوان میسیونر مذهبی، در دهه ۳۰ در ایران پا گرفته بود، با چاپ کتاب‌هایی چون «چرخ، پسر کارور»، به تبلیغ دین مسیح (ع) پرداخت. این کتاب‌ها اگر چه کاملاً به ترجمه و فرهنگ اروپایی وابسته بود و هرگز رنگ و بوی ایرانی به خود نگرفت، نباید تأثیر آن را در روند چاپ کتاب کودک در ایران فراموش کرد.

با گسترش فعالیت‌های ناشرانی چون امیرکبیر (در دهه ۳۰)، کانون پرورش، کمیته ملی پیکار با بیسوادی و انتشارات اشرفی (در دهه ۴۰)، رسالت

نخستین تلاش در زمینه چاپ کتاب‌های مذهبی برای کودکان ایرانی، به فعالیت‌های انتشارات «نورجهان» بازمی‌گردد. این انتشارات که به عنوان میسیونر مذهبی، در دهه ۳۰ در ایران پا گرفته بود، با چاپ کتاب‌هایی چون «جرج، پسر کارور»، به تبلیغ دین مسیح (ع) پرداخت.

سراغ گرفت. کتاب «گاو زرد طلایی» نیز تجربه دیگر مرتضی ممیز، در تصویرگری کتاب‌های دینی کودکان است که توسط انتشارات امیرکبیر، در سال ۴۸ به چاپ رسیده و از ویژگی‌های خاصی در زمینه سفیدخوانی، استفاده از عناصر بومی و خیال‌انگیزی در تصویر برخوردار است.

در تقسیم‌بندی تصویرگری کتاب‌های دینی کودکان، به ویژگی‌های خاصی برمی‌خوریم که اتفاقاً بیشتر بر محور بینش و نگاه ناشران پای‌بند است تا تنوع طلبی تصویرگر در ارایه پیام‌های تصویری. می‌توان چنین ادعا کرد که تقریباً ویژگی تمام کتاب‌های دینی منتشر شده توسط هر ناشر، در کتاب‌های دیگر همان انتشارات تکرار شده است. این تکنیک‌ها را با توجه به سادگی و پیچیدگی در بیان تصویری، می‌توان به سه گروه تصویرگری تزیینی، تصویرگری واقع‌گرایانه و تصویرگری نیمه انتزاعی تقسیم کرد.

۱- تصویرگری تزیینی در کتاب‌های دینی کودکان

تصویرگری تزیینی، ساده‌ترین و قدیمی‌ترین نوع تصویرگری، به ویژه در کتاب‌های دینی به شمار می‌رود. روی آوردن به حاشیه‌نگاری، با استفاده از شیوه‌های تذهیب و به کارگیری نقوش اسلیمی و نقش و نگارهای اسلامی، کاری بود که به نخستین سال‌های نگارش متون دینی بازمی‌گردد. این ویژگی، در نگارش کتاب‌های دینی برای کودکان نیز بارها و بارها به کار گرفته شده است. کانون پرورش، با چاپ کتاب‌هایی مثل «عبادتی چون تفکر نیست» (۱۳۵۲)، «حقیقت بلندتر از آسمان» (۱۳۵۳) و «او به همه چیز آگاه است» (۱۳۶۷)، از این

قلم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی و پیام آزادی (در دهه ۵۰)، چاپ کتاب‌های دینی برای کودکان، ابعاد تازه‌ای یافت که البته، همه جوانب آن نیز به ادبیات کودک مربوط نمی‌شد.

انتشارات امیرکبیر، نخستین ناشری است که به شیوه‌ای هنرمندانه، قصه‌های قرآن را به حیطه ادبیات کودکان راه داد. بازنویسی قصه‌های قرآن که توسط مهدی آذریزادی، برای جلد ۵ کتاب «قصه‌های خوب برای بچه‌های خوب» تدارک دیده شده بود، از متنی ساده و روایی برخوردار است. تصاویر این کتاب که از هنرمندان‌ترین و قدیمی‌ترین کتاب‌های مصور کودکان و نوجوانان به شمار می‌رود، توسط مرتضی ممیز نقاشی شده. این کتاب، در سال ۱۳۴۵ به چاپ رسیده و به عنوان کتاب سال شورای کتاب کودک انتخاب شده و آکنده از عناصر خیال و ایجازی است که در شیوه‌ای حالت‌گرا و اکسپرسیونیستی، با توسل به لایه‌های رنگی سیاه و تکنیک چاپ‌دستی، پدید آمده است. این تصاویر از سادگی و قدرتمندی فوق‌العاده‌ای برخوردار است و به لحاظ زیبایی‌شناسی نیز اثری برجسته محسوب می‌شود. زاویه دید قدرتمند و گرافیکی ممیز، کهن‌گرایی و آرکانیسم پنهان در تصاویر قصه‌هایی چون آدم و حوا، حضرت موسی و ابراهیم بت‌شکن، به خوبی دریافت می‌شود؛ تجربه‌های هنرمندانه‌ای که در کم‌تر کتابی پس از آن به چشم می‌خورد. این کتاب، نه تنها سرآغاز حضور نوعی گرافیک ساده، بیانگرانه و کودکانه در کتاب‌های دینی است، بلکه در مجموعه ادبیات کودکان نیز کم‌تر می‌توان از نمونه‌هایی مانند آن

ویژگی، در مجموعه کتاب‌های دینی کانون پرورش، با تصویرهایی رنگی به کار گرفته شده است. در این مجموعه، می‌توان از کتاب‌های «پیروزی» (نوشته مهدی معینی، تصویرگر: علی‌اکبر صادقی، سال ۶۴)، «راهی که می‌ماند» (نوشته مهدی شجاعی، تصویرگر: حسین صلواتیان، سال ۷۷)، «آتش به لطافت بنفشه‌ها» (نوشته محسن هجری، تصویرگر: پرویز محلاتی، سال ۷۷) و «بعد از ۱۹» (نوشته مهدی شجاعی، تصویرگر: پرویز حاصلی، سال ۷۸) نام برد.

ب: تصویرگری به شیوه رئالیسم محض
این شیوه، به دلیل ماجراجویی بودن اکثر کتاب‌های دینی برای کودکان، بیش از هر شیوه دیگری، مورد استفاده قرار گرفته است. در این شیوه، تصویرگر بدون گرایش به عناصر خیال در تصویر و با استفاده از طراحی واقعی انسان‌ها، حیوانات، اشیاء و طبیعت، به تصویرگری کتاب‌ها پرداخته است.

کهن‌ترین نمونه‌های کاربرد این شیوه، به کتاب‌هایی بازمی‌گردد که توسط کمیته ملی پیکار با بی‌سوادی، در دهه ۴۰ به چاپ رسیده. از میان کتاب‌های این مؤسسه، می‌توان به کتاب‌های «حضرت یوسف»، «آدم و حوا»، «حضرت محمد»، «حضرت زینب»، «حضرت علی» و «حضرت فاطمه» اشاره کرد. در این میان تنها کتاب‌هایی که توسط پرویز کلانتری تصویرگری شده، از ویژگی رئالیسم کودکانه و نوع هنرمندانه آن برخوردار است و بقیه آن‌ها فاقد زیبایی‌شناسی هنری است. کتاب‌های مصور دینی انتشارات رسالت قلم، عبارتند از: «حضرت یوسف»، «یحیی»، «نوح»، «عیسی»، «زکریا»، «داوود» و «ارمیای نبی». انتشارات پیام آزادی نیز با چاپ کتاب «حضرت نوح»، به عرصه کتاب‌های مصور دینی روی آورد. تصاویر این کتاب‌ها که توسط صادق صندوقی، در دهه پنجاه تدارک دیده شده، دارای موضوعاتی

روش برای تصویرگری کتاب‌های دینی استفاده کرده است. کاربرد نمایه‌های تزئینی در کتاب‌های کودکان را نمی‌توان تصویرگری نامید؛ زیرا تصویرگری با اتکا به حوزه رویدادها و خیال‌انگیزی متن، صورت می‌گیرد و هدف اصلی آن، آرایش کتاب نیست. تصویرگری دو کتاب اول، از علی‌اکبر صادقی است و کتاب سوم، از عبدالله حاجی‌وند.

۲- تصویرگری واقع‌گرایانه

این روش، خود به چند شیوه بیان تصویری، جدا از هم تقسیم می‌شود. در این سوی واقع‌گرایی تصویری، استفاده از ویژگی‌های مینیاتور در کتاب‌های دینی قرار دارد و در سوی دیگر آن، گرایش به نوعی انتزاع کودکانه که در حیطه رویدادهای واقعی صورت گرفته.

الف: استفاده از ویژگی‌های مینیاتور در بیان واقع‌گرایانه

استفاده از خط و نمایه مینیاتور در کتاب، از جمله کتاب‌های دینی، قدمتی دیرینه دارد. کاربرد این شیوه، در کتاب‌های کودکان، به حضور نوعی رئالیسم سنتی و کودکانه منجر شده است. این ویژگی، در مجموعه کتاب‌های انتشارات اشرفی و کانون پرورش، به فراوانی به چشم می‌خورد.

در مجموع کتاب‌های انتشارات اشرفی که چاپ آن‌ها از سال ۴۸ آغاز شده و تا نیمه‌های دهه ۵۰ ادامه یافته، با تصویرگری‌های محمد تجویدی و عزیز پایان طبری، در کتاب‌هایی چون «توفان نوح»، «مرغ سلیمان»، «گلستان آتش»، «لقمان حکیم»، «بابا آدم»، «منه حوا»، «ادریس فضا نورد» و «بهشت زمین» برمی‌خوریم که در هیچ‌کدام آن‌ها از تصویرهای رنگی استفاده نشده و متن آن‌ها نیز توسط مصطفی زمانی نوشته شده است. اگر چه تصاویر به کار گرفته شده، از ویژگی‌های هنری چندانی برخوردار نیست، اتکای آن‌ها به نمایه‌های سنتی و درک کودکانه، قابل توجه است. همین

و در این هنگام،
سر به سوی آسمان برداشت.
با غروری خفته - بالا برد،
بیکرش را، موج طوفانهای ایمان در غروش آورد،
و ندا در داد:

قصه شعبیب، تصویرگر، سیروس راد

به عناصر طراحی واقعگرا توجه نشان داده است. در مجموعه کتاب‌هایی که توسط کانون پرورش فکری و به روش تصویرگری رئالیستی، در کتاب‌های رنگی به چاپ رسیده، به نمونه‌هایی بصری‌خوری که عمدتاً توسط بهرام خائف تصویرگری شده. بهرام خائف تصویرگر توانایی است که در به کارگیری رنگ، بافت آن کائیک (کهن‌گرا) و آناتومی شخصیت‌های انسانی، توانمندی‌های خاصی از خود نشان داده؛ اگر چه از حوزه تخیل، به ویژه در کتاب‌هایی که تنها رویدادهای داستانی مورد توجه متن نبوده و گرایش به خیال و انتزاع نیز در آن به چشم می‌خورد، دور مانده است. بهرام خائف، در کتاب‌هایی چون «اصحاب فیل» و «والعدایات» (سال ۶۳) و «کتاب ایمان» (۸۱×) (سال ۷۷)، با استفاده از بافت برجسته و رنگ‌های متفاوت قهوه‌ای، زمینه تاریخی رویدادها را تداعی می‌کند. واقعگرایی او در به کارگیری چهره‌ها و حالت‌های انسانی، قابل توجه است؛ اگر چه کمتر به عرصه خیال در تصویر پناه برده و شاید این نکته، به ضرورت اتکای بیش از حد متن به روایت صورت گرفته و نه نوع نگاه

واقعی، ساده و بدون رنگ است. آناتومی عناصر انسانی در این تصاویر که عمدتاً به صورت طراحی و بدون رنگ تدارک دیده شده، جالب توجه است؛ چرا که استفاده از ویژگی‌های واقعگرایانه طراحی انسان در حالت‌های بدن، چهره و حرکت شخصیت‌ها هنوز هم در تصویرگری کتاب کودک معضل بزرگی به شمار می‌رود و گرایش خیل گسترده تصویرگران امروز، به حوزه انتزاع و دوری از بیان واقعگرایانه، عمدتاً ناشی از ضعف طراحی آن‌ها در تصویر کردن شخصیت‌های انسانی است. اگر چه صندوقی، ضعف چندانی در طراحی از خود نشان نداده، به اصول زیبایی‌شناسی در طراحی و عنصر خیال در تصویرها نیز چندان توجهی نکرده و از به کارگیری رنگ در تصاویر دوری جسته است. ضعف‌های این تصویرگر، بعدها توسط هنرمندان دیگری هم‌چون بهرام خائف، برطرف شده و شکلی غنی‌تر و هنری‌تر به خود گرفته است.

دفتر نشر فرهنگ اسلامی نیز با چاپ کتاب «قصه شعبیب» که از تصویرگری قدرتمند سیروس راد برخوردار است و در سال ۵۵ به چاپ رسیده،

حضور خیال و تفکر در تصویرگری کتاب‌های دینی، می‌تواند به دلیل ماهیت متن‌های مذهبی، از آن چه هست نیز فراتر برود و زوایای خیال در تصویر، برای کودک این امکان را فراهم سازد که فضاهای عرفانی و تفکربرانگیز آن را به راحتی بپذیرد.

می‌شود؛ بدون آن که به ترکیب اصلی آن‌ها خدشه‌ای وارد شود. از جمله موفق‌ترین کتاب‌های دینی کودکان که به این شیوه تصویرگری شده، می‌توان به کتاب «یونس» چاپ کانون پرورش، در سال ۶۷ اشاره کرد که توسط نیره تقوی تصویرگری شده. ترکیب واقعیت و خیال در این تصاویر، چنان است که در همه جا نمایه‌های تصویری از واقعیت به شکل کودکانه انتقال یافته و لحن روایی داستان‌ها، با به کارگیری رنگ‌های تخت و سطح‌های تکرنگ، نشان داده شده است.

۳- حضور انتزاع در تصویرگری کتاب‌های دینی

ضعف ناشی از کمبود خیال در تصویرگری کتاب‌های دینی، مستقیماً به ضعف متن‌های دینی در دوری جستن از مرزهای خیال بازمی‌گردد. آن‌چه در متن‌های دینی تاکنون مورد توجه قرار گرفته، سیر ماجراجویی و رویدادهای تاریخی آن بوده است، نه گرایش تفکربرانگیز و روح مدارانه. اگر چه کتاب‌های دینی، به دلیل ماهیت اندیشه‌های غیرزمینی، همیشه این توانایی را داشته که از شکل‌های ماجراجویی فاصله بگیرد و از جان و خیال و تفکر آدمی تغذیه کند، با وجود این، به کمتر متن دینی برمی‌خوریم که رویدادهای تاریخی، دل‌مشغولی اصلی نویسنده‌اش نباشد.

در شیوه بیان انتزاعی، در کتاب‌های دینی و اسطوره‌های کودکان، به نمونه جالب توجه کتاب «هفالیستوس» برمی‌خوریم که توسط بهمن دادخواه، در سال ۵۲ تصویرگری شده و کانون پرورش، آن را به چاپ رسانده است. داستان

نویسنده و گفت و گوهای درونی او. در مجموعه گرایش به رئالیسم محض، همچنین می‌توان به آثار تصویری پرویز حیدرزاده که از دستی توانا در طراحی، ایجاز در بیان تصویری و فضاسازی بومی برخوردار است، اشاره کرد. تصویرگری دو کتاب «حماسه ایمان» (سال ۶۵) و «افطار» (سال ۶۸) که در کانون پرورش، به چاپ رسیده، از آثار خوب این هنرمند واقعگرا به شمار می‌رود.

در این میان، شیوه‌های بیان رئالیستی در تصویرگری، با استفاده از عکس و نقاشی، در کتاب‌های «کاووس» (سال ۶۲)، «آفرینش فیل» (نقاشی بهرام امین سلماسی، سال ۶۱)، «دور - نزدیک - نزدیکتر» (عکس - تصویرهای علی گروسی، سال ۶۳)، «به مورچه نگاه کن» (نقاشی کیاندهخت مهرک، سال ۶۲)، از انتشارات کانون پرورش، قابل ذکر است.

ویژگی استفاده از عکس‌ها و تصویرهای خارجی نیز در مجموعه کتاب‌های «دنیای آفریده‌ها» و «ببینیم و ببیندیشیم» انتشارات پیام آزادی و دفتر نشر فرهنگ اسلامی قابل ذکر است که البته، استفاده تصویری از صنایع خارجی، به شدت از ابعاد هنری آن کاسته است.

ج: تصویرگری به شیوه رئالیسم کودکانه رئالیسم کودکانه، شیوه‌ای است که بارها توسط تصویرگرانی چون مرتضی ممیز، پرویز کلانتری و زمان زمانی، در تصویرگری کتاب‌های کودکان به کار گرفته شده است. در این شیوه، همه عناصر واقعی، در شکل و ماهیتی کودکانه عرضه

تصویرگری تزیینی، ساده‌ترین و قدیمی‌ترین نوع تصویرگری، به ویژه در کتاب‌های دینی به شمار می‌رود.

استفاده از خط و نمایه مینیاتور در کتاب، از جمله کتاب‌های دینی، قدمتی دیرینه دارد. کاربرد این شیوه، در کتاب‌های کودکان، به حضور نوعی رئالیسم سنتی و کودکانه منجر شده است.

پرورش، سال ۷۷)، «قصه‌های ادریس و نوح» (با تصویرگری محمدرضا لواساتی، انتشارات صابرین، سال ۷۶)، «گرگ یوسف» (با تصویرگری عادل رستم‌پور، انتشارات مدرسه، سال ۷۵) به نمایش گذاشته است.

استفاده از تخیل غنی تصویرگر در کتاب «کودکی که بت‌ها را می‌شکست»، کاربرد عناصر خیال‌انگیز و ترکیبی هنرمندانه و ساختار شکنانه در کتاب «گرگ یوسف»، به کاربرد عناصر بومی در تصاویر غنی کتاب «آخرین موج» و کاربرد خط به شیوه چاپ‌دستی، در طرح‌های انتزاعی کتاب «قارون و گنج‌هایش»، سبب شده تا ماهیت خیال‌انگیز تصاویر، با حال و هوای آسمانی متن‌ها پیوندی زیبا برقرار کند.

به نظر می‌رسد که حضور خیال و تفکر در تصویرگری کتاب‌های دینی، می‌تواند به دلیل ماهیت متن‌های مذهبی، از آن چه هست نیز فراتر برود و زوایای خیال در تصویر، برای کودک این امکان را فراهم سازد که فضاهای عرفانی و تفکر برانگیز آن را به راحتی بپذیرد و با آن ارتباط برقرار کند. این امر بدون شک، به غنای تخیل در متن و حضور انتزاع در ذهن و تفکر نویسنده بستگی دارد.

هفالیستوس - تصویرگر: بهمن دادخواه

اسطوره‌ای این کتاب که بیانگر سرکشی‌های هفالیستوس، فرزند زئوس و هیراست، به تصویرگر اجازه داده تا با یاری جستن از معیارهای واقع‌گرایانه، به یادسپاری داستان در تصویرهایی جذاب و پرتکنیک روی آورد. این کتاب، از موفق‌ترین کتاب‌های تصویری در این عرصه به شمار می‌رود.

واقعیت آن است که انتزاع در تصویرگری کتاب‌های کودکان، چندان از عرصه واقع‌گرایی پا فراتر نگذاشته و روشی نیمه‌انتزاعی پدید آورده که عناصر واقعی، در سرتاسر تصویر به چشم می‌خورد. این گروه از کتاب‌های دینی، عمدتاً غنی‌ترین ویژگی‌های تصویری را در کتاب‌هایی چون «کودکی که بت‌ها را می‌شکست» (با تصویرگری ضیاءالدین جاوید، امیرکبیر، ۴۹)، «آخرین موج» (با تصویرگری علی خدایی، کانون